

Onno Zijlstra

Het leven als schipbreuk

De crisisfilosofie van Ortega y Gasset

ISVW UITGEVERS

Onno Zijlstra

Het leven als schipbreuk

De crisisfilosofie van Ortega y Gasset

ISVW UITGEVERS

‘Want dat is bijna letterlijk wat het leven is: zich verdwaald voelen. Wie dat aanvaardt, heeft al een eerste stap gezet om zichzelf te vinden en vaste grond aan de voeten te krijgen (...).’

‘Als ik het egoïstische besluit neem om alleen nog maar voor mijzelf te leven (...) kom ik juist niet meer vooruit en ga ik nergens meer heen (...).’

‘Alles wat de mens doet is utopisch en het heeft geen zin de volle verwezenlijking ervan te eisen.’

(José Ortega y Gasset)

‘(...) normaal is een woord waar je weinig mee kunt beginnen in een crisis.’

(James Baldwin)

Inhoud

Inleiding	7
I José Ortega y Gasset, leven en werk	17
II Het leven is een kritieke aangelegenheid	25
Uit de knoop	26
Het leven als vrijheid	34
Het leven als geschiedenis	37
Vrijheid en roeping	40
De mens als utopisch wezen	44
Ortega's mensbeeld	45
III De historische crisis, het einde van een wereld (en de rol van de filosofie)	49
Crisis en extremisme	50
Meervoudige authenticiteit	52
Overtuigingen	55
Filosofie	57
IV Een precaire cultuur, een precair bestaan	63
'De opstand van de massa's'	65
Een precaire situatie	68
Gecompliceerd	71
De liberale democratie en Europa	72
V De crisis van de moderne redelijkheid	75
Abstracte redelijkheid en homogeniteit	76
De moderne rede en haar grenzen	78
De levende rede	84

VI	Nabeschuwing. Een Ortega voor deze tijd	89
	De omstandigheden	90
	Rede en redelijkheid	92
	Vrijheid	95
	Authenticiteit	97
	Tot slot	100
	Noten	103
	Literatuur	109

Inleiding¹

We zijn de laatste paar jaar stevig door elkaar geschud: de toeslagen-affaire in Nederland, een wereldwijde pandemie, de bestorming van het Capitool in Washington door aanhangers van Donald Trump en de invasie in Oekraïne door Rusland... De gebeurtenissen hebben ons ontregeld en op onszelf teruggeworpen. Ze dwingen ons grondig over het bestaan na te denken, over onszelf, de samenleving, de verhoudingen in de wereld, over de diepere oorzaken van de crises in ons politieke bestel, over onze plaats in en onze omgang met de natuur. En dat duurt voort. Vrijwel dagelijks moeten we heel bewust keuzes maken over wat ons te doen staat en wie we willen zijn. Het gaat allemaal niet vanzelf, op de automatische piloot. We zijn in crisis. We worden tegen elkaar uitgespeeld en worden tot elkaar veroordeeld. Zelfinkeer en reflectie blijken bittere noodzaak.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog schrijft de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset, in ballingschap in Buenos Aires, het volgende:

Bijna heel de wereld is verbijsterd [alterado], en in de verbijstering verliest de mens zijn meest wezenlijke eigenschap, namelijk de mogelijkheid tot overpeinen, tot inkeer in zichzelf om met zichzelf in het reine te komen en precies vast te stellen wat hij gelooft en wat hij niet gelooft, wat hij werkelijk op prijs stelt en wat hij verafschuwt.
(ZV 12; V, 534)

Ortega constateert dat de mensen moe zijn, in verwarring, zoals de Argentijnen zeggen: ‘Qué trabajo!’ [Wat een gedoe!] Zo’n toestand vraagt erom dat we een stap terug doen, dat we ons bezinnen op

onze situatie, dat we nadenken. Tegenover de verbijstering, waarin we buiten onszelf zijn, staat de zelfinkeer, denken. Maar zelfinkeer, waarschuwt Ortega, gaat niet vanzelf. Zelfinkeer is de mens niet van nature gegeven zoals de vissen van nature kunnen zwemmen. René Descartes, de vader van het moderne rationalisme en voor Ortega dé vertegenwoordiger van de moderne tijd, ziet denken als een essentieel, aangeboren vermogen van de mens. Wat Descartes ‘het denken’ noemt, is echter iets wat de diersoort mens in duizenden en duizenden jaren gecreëerd heeft in de strijd om het bestaan, iets wat we ook zomaar weer kunnen verliezen. ‘Niet alleen is het onzeker en mogelijk dat hem [de mens] iets kan overkomen zoals de overige dieren, maar de mens overkomt soms niets minder dan het *niet mens zijn*’, schrijft Ortega. ‘Niets dat de mens verworven heeft is zeker. Ook wat ons het meest verworven en geconsolideerd lijkt, kan in enkele generaties verdwijnen.’ (ZV 21) Deze omineuze gedachte, door Ortega in 1939 opgetekend, overvalt mij de laatste jaren zo nu en dan. Zij is een waarschuwing, een wake-upcall zo u wilt.

Heel Ortega’s filosofie is, zoals we zullen zien, het resultaat van zelfinkeer in tijden van crisis. Hij zag zich als filosoof en publicist genoodzaakt woorden, een filosofisch kader, te vinden om met crises om te gaan. Daar kunnen wij in onze eigen overwegingen onze winst mee doen.

De naam José Ortega y Gasset duikt de laatste jaren veelvuldig op, vrijwel altijd in de beperkte setting van verhandelingen en discussies over het populisme en de crisis van de democratie. Vooral zijn boek *La rebelión de las masas* [De opstand van de massa’s] komt dan ter sprake. In 2016 kondigt het Nexus Instituut zijn jaarlijkse symposium over een heet hangijzer in de cultuur (in 2016 is dat de stand van de democratie in de Verenigde Staten) als volgt aan:

In 1930 publiceerde Ortega y Gasset zijn boek *De opstand der horden*, waarin hij uiteenzet dat een democratische samenleving zich al te gemakkelijk door antidemocratische krachten kan laten verleiden zodra humanistische waarden niet meer worden gekoesterd; dat elites alleen aan hun

eigen belangen denken en dat sociale en economische ellende ressentiment oproept. Dit is wat nu ook de VS is overkomen.

Diederik Boomsma schrijft in de inleiding bij zijn vertaling (*De opstand van de massamens*, 2015) dat het boek ‘in hoge mate van toepassing is op de wereld van nu’. Zijn vertaling heeft ook flink aandacht gekregen in onze kwaliteitspers. In de recensies vallen woorden als ‘uiterst actueel’ en ‘urgent’. En Sybe Schaap, vooraanstaand en fel criticus van het populisme, haakt in *De populistische verleiding* uitvoerig aan bij Ortega’s kritiek op de cultuur en politiek van de massa’s.

In de vorige eeuw was Ortega lange tijd een populaire en veelgelezen filosoof. Dat beperkte zich niet tot *De opstand*. Een groot aantal van zijn boeken en essays werd in diverse talen vertaald. Vanaf de zestiger jaren raakt hij enigszins in de vergetelheid en nu is hij dus terug. Het zou jammer zijn als hij opnieuw buiten ons gezichtsveld zou raken op het moment dat de aandacht voor het populisme, ook in de filosofie, afneemt, bijvoorbeeld omdat onze aandacht door andere problemen wordt opgeëist. En het zou jammer zijn als de opleving van de belangstelling voor Ortega beperkt zou blijven tot *De opstand*. Want Ortega is meer dan dat ene boek. En hij heeft ons meer te zeggen dan wat direct aan het populisme raakt. Het hedendaagse populisme zou voor Ortega sowieso een symptoom zijn van een crisis die dieper gaat dan de aardlaag van de politiek, zoals in 1929 ‘de opstand van de massa’s’ voor hem een symptoom is van de diepe crisis waarin Europa verkeert.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ik zelf mijn Ortega na veertig jaar onder het stof vandaan heb moeten halen toen hij opdook in het populismedebat. Na mijn dissertatie *Authenticiteit en vervreemding. Filosofie en cultuurkritiek van José Ortega y Gasset* (1982) heeft Ortega lange tijd vrijwel onaangeroerd bij mij in de kast gestaan. Afgezien van een enkel artikel en zegge en schrijve één gastcollege heb ik geen aandacht meer aan Ortega besteed. Maar in 2020 waren er goede redenen zijn werk weer eens uit de kast te trekken. Allereerst vanwege de diepgevoelde ervaring van een crisis. Toen zag ik ook pas dat Ortega in Nederland de laatste decennia helemaal niet onop-

gemerkt is gebleven als filosoof die een geheel eigen filosofisch oeuvre heeft ontwikkeld. In 2009 verschijnt een nieuwe, soepele Nederlandse vertaling door M. Vanderzee van *Qué es filosofía? (Wat is filosofie?)* en Jan Warndorff voert in zijn *Geen idee* (2017) de kern van Ortega's filosofie op binnen een persoonlijke levensbeschouwing.

Alom en op tal van terreinen horen we over een crisis: de crisis van de democratie, van de cultuur, van de economie, het zorgstelsel, Europa, de diersoort mens, de natuur. Dat we, in elk geval in de westerse wereld en met name ook in Europa, in een crisis verkeren, hebben we eerder gehoord natuurlijk, maar dit keer lijken er goede redenen te zijn om onszelf zo te zien: pandemie, duurzaamheid en milieu, de wereldorde en globalisering, groeiende economische, maatschappelijke en culturele tegenstellingen. Het is goed om Ortega daar eens bij te pakken. Hij verheldert via zijn reflecties op het menselijk bestaan en de staat waarin cultuur en samenleving zich bevinden de crisis die hij in zijn tijd ervaart, zowel de existentiële crisis als de crisis van een cultuur. Hij biedt het hoofd aan het opkomende fascisme, maar probeert ook te begrijpen wat het irrationalisme aantrekkelijk maakt en waar het antiliberaal denken vandaan komt. En hij vraagt zich af of er wellicht dieperliggende redenen zijn waarom de West-Europese cultuur zijn zelfvertrouwen verliest.

Het is, gezien Ortega's biografie, niet verbazingwekkend dat 'crisis' zijn filosofie zo sterk kleurt. In de twintiger en dertiger jaren probeert Ortega met diverse activiteiten tevergeefs Spanje politiek en cultureel een kant op te krijgen die hem absoluut noodzakelijk lijkt, die van het moderne Europa. Als liberaal en republikeins politicus en publicist raakt hij daarbij bekneld tussen de diverse partijen: socialistische republikeinen, conservatief katholieke monarchisten, fascistische falangisten, nationalisten en separatisten. Links en rechts wordt er aan Ortega getrokken, die op dat moment hoogleraar filosofie is aan de Universidad Complutense de Madrid. Hij moet ze allemaal teleurstellen. Maar in al dat geweld kunnen hij en zijn politieke vrienden zelfstandig geen rol van betekenis meer spelen. Zijn optie, schrijft Mario Vargas Llosa, 'werd verwoest in de strijd – of zelfs daarvoor, tijdens de chaos en de politieke polarisatie onder de Republiek (...)' (OM 245). Ziek en ontgoocheld ontvlucht Ortega Spanje in 1936

kort na het begin van een ijzingwekkend gewelddadige burgeroorlog, die meer dan een miljoen slachtoffers zal eisen. De burgeroorlog begint met een staatsgreep van generaals tegen de regering van de Tweede Republiek en loopt in 1939 uit op de dictatuur van generaal Francisco Franco die duurt tot diens dood in 1975. Ortega zal in 1948 uit ballingschap (Parijs, Buenos Aires, Estoril) terugkeren naar Spanje. Hij richt daar dan een eigen instituut op, Instituto de Humanidades, dat door de dictatuur slechts korte tijd wordt geduld.

Ortega y Gasset vertelt in zijn 'Voorwoord voor Fransen' bij *De opstand van de massamens* een anekdote die we ook op andere plaatsen in zijn werk vinden – hij vertelt hetzelfde verhaaltje ook in Rotterdam; de postbode Ortega belt vaak meer dan eens. Victor Hugo, de gevierde auteur, krijgt een receptie aangeboden in het Palais de l'Élysée in Parijs. Vertegenwoordigers uit alle windstreken komen hem eer bewijzen. De delegaties worden door een bode een voor een aangekondigd. 'Monsieur le Représentant de l'Angleterre.' Hugo: 'L'Angleterre. Ah, Shakespeare!' De bode vervolgt: 'Monsieur le Représentant de l'Espagne.' Hugo: 'L'Espagne. Ah, Cervantes!' Duitsland: 'Ah, Goethe!' Dan roept de bode luid: 'Monsieur le Représentant de Mésopotamie!'

Victor Hugo, die tot dat moment onverschrokken en zelfverzekerd was gebleven, leek nu van zijn stuk gebracht. Zijn blik zwierf zenuwachtig rond alsof hij de hele kosmos afzocht naar iets dat hij niet kon vinden. Plotseling leek hij de situatie weer meester. En inderdaad: hij beantwoordde het eerbetoon (...) wederom plechtig en vastberaden: 'La Mésopotamie! Ah, l'humanité!' (OM 41)

Ortega vertelt dit verhaaltje om te verklaren dat zijn geschriften, in tegenstelling tot die van de Franse verlichtingsdenkers, nooit voor 'de mensheid' zijn geschreven. Dat is de reden waarom hij zeven jaar na het verschijnen van *De opstand* al aarzelingen heeft bij een Franse vertaling. Wij leven inmiddels bijna een eeuw na de verschijning van Ortega's bestseller. Het is goed ons dat te realiseren. Toch denk ik dat ik Ortega's filosofie en cultuurbeschouwing in de volle breedte zinvol kan opvoeren als een filosofie die ons in onze crisis te denken geeft

We beleven een wooncrisis, een klimaatcrisis, een coronacrisis, een politieke crisis. Maar wat is dat eigenlijk, in tijden van crisis leven? Wat zijn de kenmerken van een cultuur in crisis? Raken we in een crisis van onszelf vervreemd, of komen we juist tot zelfinkeer?

Voor antwoorden kunnen we terecht bij de crisis-filosoof José Ortega y Gasset (1883-1955). Zijn filosofie laat zien wat het leven in crisis typisch menselijk maakt. In *Het leven als schipbreuk* legt Ortega y Gasset-kenner Onno Zijlstra uit waarom we crises niet moeten ontwijken, maar juist moeten beleven en doordenken.

